
ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ

Сергій ПЛОХІЙ

ЧОРНОБИЛЬ

ІСТОРІЯ
ЯДЕРНОЇ КАТАСТРОФИ

Харків
«ФОЛІО»
2019

ПЕРЕДМОВА

Усього нас восьмеро чоловік — тих, хто відправився у Чорнобиль. Окрім мене, у поїздку вирушили троє студентів науково-технічних спеціальностей з Гонконгу, які подорожують Російською Федерацією та Східною Європою, і четверо, наскільки я можу судити з їхнього акценту, британців — троє хлопців і одна дівчина — усі віком до 20 років. (Згодом я дізнаюся, що чоловіки за національністю справді британці, тоді як дівчина на ім'я Аманда — гордовита ірландка.) Спільну мову вони знаходять доволі добре.

Кілька тижнів тому, коли Аманда поцікавилася у свого чоловіка (теж британця), Стюарта, як би він провів прийдешню відпустку, Стюарт відповів, що хотів би відвідати Чорнобиль. Тож тепер вони в Україні — у супроводі брата чоловіка і друга сім'ї. Надихнули їх на цю мандрівку кілька комп'ютерних ігор. У першій — «S.T.A.L.K.E.R.: Тінь Чорнобиля» — шутері з елементами *survival horror* — події відбуваються в чорнобильській зоні відчуження після вигаданого другого ядерного вибуху. В іншій грі — «Call of Duty 4: Modern Warfare» — один з головних персонажів, капітан Джон Прайс, відправляється в покинуте місто Прип'ять, щоб ліквідувати лідера російських ультранаціоналістів. Стюарт і його близькі вирішили побачити місто на власні очі.

Віта, наш юний енергійний український гід, спочатку провозить групу до 30-кілометрової зони відчуження, а вже згодом — до більш обмеженої 10-кілометрової зони. Таким чином маємо два кола — одне всередині іншого — з атомною електростанцією у центрі та радіусами 30 і 10 кілометрів відповідно. Ми можемо побачити радянську радіолокаційну станцію «Дуга» — відповідь на Стратегічну оборонну ініціативу Рональда Рейгана «Зоряні війни», яка вже не відповідає сучасним технологічним стандартам. «Дугу» було розроблено для раннього виявлення можливої ядерної атаки із Східного узбережжя США на місто Чорнобиль, місцеву атомну електростанцію і Прип'ять — сусіднє місто-привид, яке колись населяло близько 50 000 жителів, персоналу зруйнованої станції та робітників-будівельників. Віта вручає кожному дозиметри, що сигналять,

коли рівні перевищують допустимі норми. На деяких ділянках, включаючи околиці зруйнованого реактора, дозиметри не замовкають. Утім, трохи згодом гід забирає прилади, вимикаючи їх, — як 1986 року робили радянські ліквідатори, направлені для ліквідації наслідків катастрофи. Річ у тому, що вони були зобов'язані виконати завдання, тоді як дозиметри сигналізували про недопустимі рівні радіоактивного забруднення. Віта ж керується іншим: за її словами, протягом дня у зоні ми отримуємо дозу радіації, яку пасажир літака отримує за годину. Словам гіда про не дуже критичні рівні радіоактивного забруднення довіряє вся група.

Загалом внаслідок вибуху на ЧАЕС у повітря потрапило від 50 до 200 мільйонів кюрі радіоактивних ізотопів, що еквівалентно сотням атомних бомб, скинутих на Хіросіму. Настільки катастрофічні наслідки були спричинені витоком менш ніж половини ядерного палива реактора, тоді як спочатку він містив понад 180 тонн збагаченого урану, чого достатньо, щоб забруднити і спустошити більшу частину Європи. Більше того, якби три інші реактори Чорнобильської АЕС пошкодилися вибухом першого, а пожежа сунула саме туди, на планеті практично не залишилося б місця, де люди могли б жити вповні безпечно. Протягом кількох тижнів після аварії вчені та інженери не могли точно відповісти, чи варто після руйнування першого чекати смертоносніших вибухів на інших реакторах. Спалахів не відбулося, але й наслідки від першого відчуватимуться протягом століть: період напіврозпаду плутонію-239, виділеного внаслідок аварії на ЧАЕС і вітрами занесеного аж на терени Швеції, становить 24 000 років.

Іноді Прип'ять називають сучасними Помпеями — і між двома містами справді прослідковується явна паралель. Проте існують і відмінності теж — хоча б тому, що українське місто, його стіни, стелі й навіть віконні рами деінде й досі залишаються практично непошкодженими. Життя у зоні ЧАЕС обірвала не вулканічна магма чи лава, життя тут зупинилося внаслідок невидимих радіоактивних частинок, які змусили жителів міста залишити свої оселі, але які пощадили рослинність, дозволивши диким тваринам повернутися та осісти в місцях, що колись зводила і населяла людина. На вулицях Прип'яті можемо зустріти безліч символів давно загубленого комуністичного минулого. Наприклад, плакатів із комуністичними гаслами, а у приміщенні покинутого кінотеатру — портрет лідера комуністів. І хоча, за словами нашого гіда Віти, нині ніхто не може встановити, чиє обличчя зображено на портреті, я пригадую знайомі ще

з часів моєї роботи в 1980-х роках професором в Україні риси — на плакаті зображений Віктор Чебриков, голова КДБ СРСР з 1982 до 1988 рр. Дивом збережений, портрет не пошкодився навіть за 30 останні років (за винятком маленької дірочки біля носа Чебрикова, хоча знову ж таки — загалом якість чудова). Ми рухаємося далі.

Мені здається дивним, що Віта — прекрасний гід — не може розпізнати Чебрикова. Здається, їй також важко пояснити вивіски «М'ясо», «Молоко» та «Сир», які звисають з того, що колись було стелею радянського гастронома. *«Чому ж, — запитує вона, — багато хто пише про дефіцит практичного усього в Радянському Союзі?»* І я розповідаю: завдяки атомній електростанції Прип'ять вважалася привілейованим містом, а співробітники станції, порівняно з іншим населенням, були забезпечені сільськогосподарською продукцією і споживчими товарами краще. До того ж вивіски «м'ясо» чи «сир» аж ніяк не означали наявність цих продуктів на полицях магазинів. Зрештою, ми говоримо про Радянський Союз, де прірву між реальністю і картинкою, змодельованою урядовою пропагандою, можна було подолати лише завдяки жартам. Я миттєво розповідаю один з таких: *«Хочеш повний холодильник продуктів? Підключи його до радіо»*. Через радіо транслювалися історії про безперервне підвищення рівня життя. Щоправда, порожній холодильник свідчив про інше.

Саме під час поїздки до Прип'яті в мене зародилася думка розповісти історію чорнобильської катастрофи: заради тих, хто не був свідком подій того періоду, але хто хотів знати і розуміти, що ж трапилося фатальної ночі 26 квітня 1986 року, через кілька днів після катастрофи, через кілька місяців і в наступні роки. Незважаючи на початкові спроби радянського уряду приховати факт аварії на ЧАЕС і применшити її наслідки, про неї стало відомо і в СРСР, і на Заході. Катастрофа отримала широкий резонанс у суспільстві, — починаючи від журналістських статей, які розповсюджувалися в перші дні після вибуху, і закінчуючи документальними та художніми фільмами, науковою літературою, романами. І хоча ключем до розуміння причин, наслідків та уроків чорнобильської катастрофи є історична контекстуалізація та інтерпретація, дотепер мало хто з істориків зробив спробу дослідити це питання.

Ця книга — історична робота, фактично перша всеосяжна історія чорнобильської катастрофи: від моменту вибуху ядерного реактора і до закриття станції у грудні 2000 року з будівництвом у листопаді 2017-го

нового саркофага над зруйнованим реактором. На початку дослідження мені дуже допомогло розсекречення раніше заборонених документів, які стосуються аварії на ЧАЕС. Деякі державні архиви розчахнули свої двері ширше, ніж зазвичай, полегшивши роботу з документами, виданими КПРС і державними установами на момент і після катастрофи. Окрім того, архівний переворот, що відкрив безпрецедентний доступ до секретних архівів КДБ, спричинили Майдан і Революція гідності 2014 року в Україні.

Я пишу цю книгу і як історик, і як сучасник згаданих подій — на момент вибуху я жив за «залізною завісою» в 500 кілометрах за течією від сумнозвісного реактора. Водночас ані моя сім'я, ані я безпосередньо від чорнобильського випробування не постраждали. Хоча кілька років потому лікарі в Канаді, куди я відправився як запрошений професор, сказали, що моя щитоподібна залоза запалилася — і це тривожна ознака радіаційного ураження. На щастя, з дружиною і дітьми все було добре. Радіація діє непередбачуваними шляхами: так, одного з моїх університетських товаришів через кілька днів після аварії направили в Чорнобиль як міліціонера, — він і донині проводить у госпіталі щонайменше місяць кожного року; інший університетський колега, який протягом певного часу перебував неподалік від станції після її вибуху, почувався чудово — зараз він викладає історію СРСР в Індіані. Розмови з ними та з іншими учасниками подій і переосмислення власних спогадів — ось те, що допомогло мені відтворити думки і мотивацію людей, які пожертували своїм здоров'ям або навіть своїм життям заради ліквідації наслідків вибуху на Чорнобильській атомній електростанції.

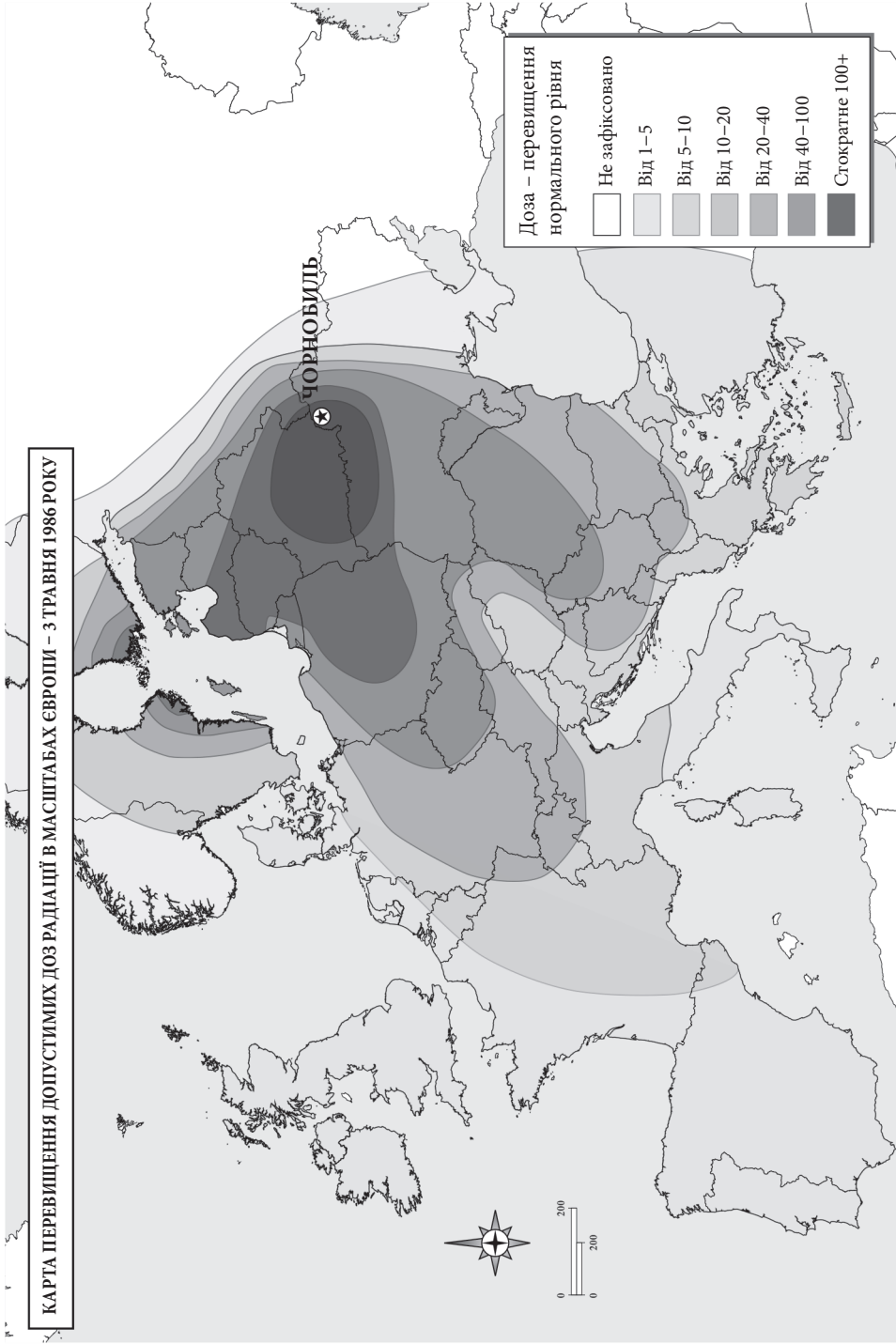
Щодалі хвилі історії відносять нас від катастрофи на ЧАЕС, то більше остання здається свого роду міфом і складніше стає усвідомити її першопричину і наслідки. Розглядаючи аварію в історичному контексті, я роблю спробу деміфологізувати історію найбільшої ядерної катастрофи в історії людства. Використання мною нових доступних архівних матеріалів і нещодавно опублікованих державних документів, а також інтерв'ю з очевидцями та роботи інших авторів (наприклад, Світлани Алексієвич і Юрія Щербака) дозволили мені визначити довгострокову перспективу наслідків катастрофи, її політичного, соціального та культурного впливу. Презентуючи багатовекторний погляд на події 1986 року, я переміщуюся з диспетчерської четвертого реактора в покинуті села зони відчуження і кабінети можновладців у Києві, Москві

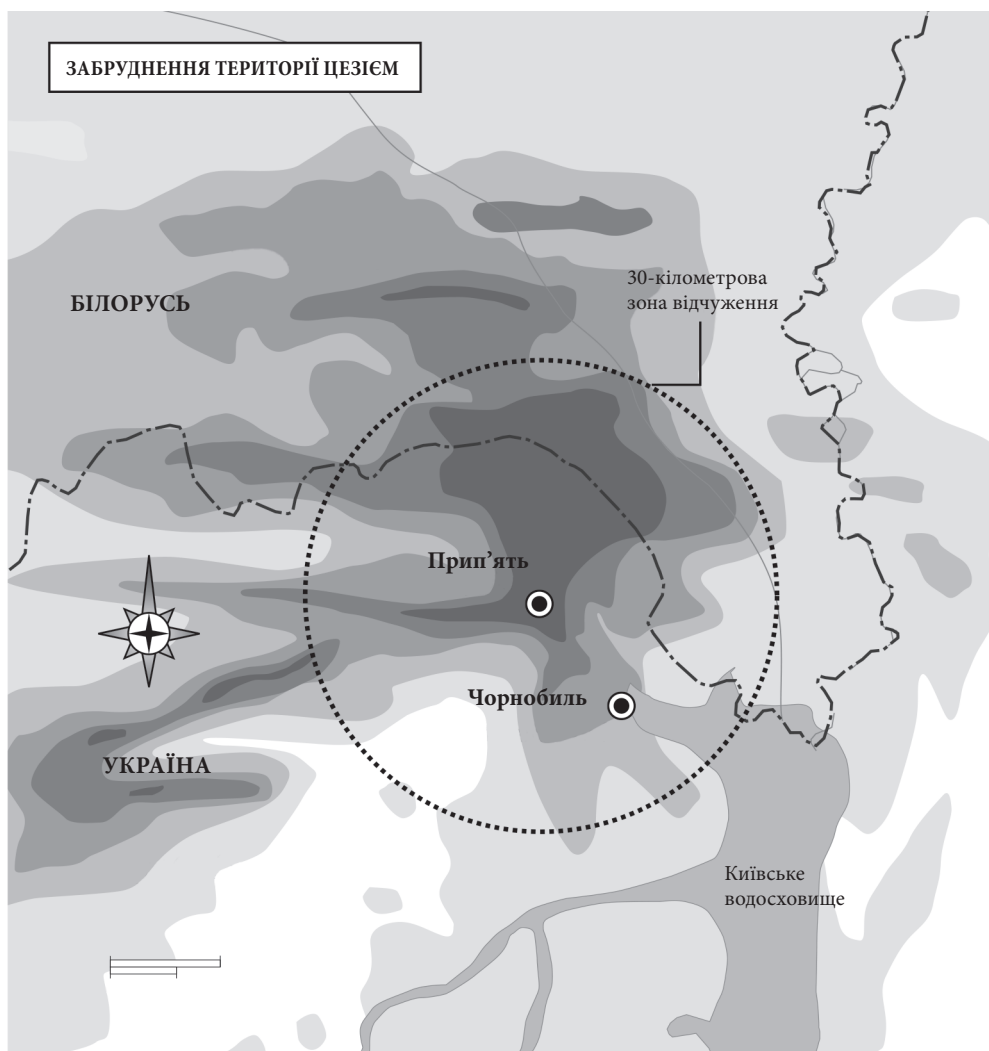
та Вашингтоні. Зі свого боку, аналіз чорнобильської аварії в контексті світової історії дає змогу засвоїти уроки глобального значення.

Чорнобиль в історичному зрізі — це історія техногенної катастрофи, яка посприяла краху не лише радянської ядерної енергетики, а й радянської парадигми загалом. Аварія ознаменувала початок кінця Радянського Союзу: фактично через якісь п'ять років світова наддержава впала, приречена, по-перше, неминучим глухим кутом, куди зайшла комуністична ідеологія, і, по-друге, протиріччям в управлінській та економічній сферах радянської системи.

Вибух на Чорнобильській атомній електростанції поставив під сумнів і навіть змінив пізній радянський порядок. Витоки політики гласності (або відкритості), яка надала ЗМІ та громадянам право на обговорення соціально-політичних проблем і критику влади, лежать саме в постчорнобильській епосі. Оскільки населення вимагало дедалі більше інформації від уряду, офіційна повістка секретності поступово згасала. Аварія на ЧАЕС змусила уряд визнати екологічний аспект як законну підставу для радянських громадян створити власні організації, які, зі свого боку, зруйнували монополію ЦК КПРС на соціально-політичну активність. Перші радянські громадські організації та політичні партії зародилися саме на основі екологічних протестів, що охопили найбільш забруднені промислові центри Радянського Союзу.

Більше того, оскільки радіація впливала на кожного — від партійних лідерів і до пересічних громадян, — чорнобильська аварія різко посилила невдоволення політикою (зокрема соціальною) Москви. В Україні, батьківщині зруйнованого реактора, політичні наслідки були наймасштабнішими. У протистоянні Москві та зокрема радянському лідеру Михайлові Горбачову були зацікавлені дві ворогуючі політичні сили — український комуністичний істеблішмент і новостворена демократична опозиція. І у грудні 1991 року, проголосувавши за незалежність своєї країни, українці відправили Радянський Союз на звалище історії — СРСР офіційно розпустили вже через кілька тижнів після українського референдуму. Звісно, неправильно пов'язувати зародження політики гласності в СРСР і попит на національні рухи в Україні та інших республіках виключно з вибухом на ЧАЕС, проте вплив чорнобильської катастрофи на ці взаємопов'язані процеси цілком очевидний.

1 мікрокюрі (мкКі) = 37 кілобеккерель (кБк)

ПРОЛОГ

П риблизно сьома ранку 28 квітня 1986 року. Кліфф Робінсон, — 29-річний хімік, який працює на АЕС Форсмарк (що у двох годинах їзди від Стокгольма), — йде чистити зуби після сніданку. Щоб потрапити із вбиральні до роздягальні, потрібно пройти через радіаційний монітор, — і Кліфф робив це тисячі разів. Проте сьогодні все інакше — пролунав сигнал детектора. *«Це безглуздо»* — перше, що спало йому на думку, адже Робінсон ніколи навіть не заходив у зону контролю, де міг би отримати певну дозу радіаційного опромінення. Кліфф проходить через детектор удруге — сигнал роздається знову. Лише з третьої спроби детектор замовкає. Ось тобі й пояснення — клята штуковина просто зламана!

Робота Робінсона на станції полягала в моніторингу рівня радіації. І настільки ж іронічно, як здавалося Кліффу, — що задля демонстрації автоматизму всієї системи детектор «обрав» саме його. Добре, що він все ж прийшов до ладу — Робінсон продовжив виконувати свої службові обов'язки, практично забувши про несподівану тривогу. Втім, коли пізніше того ж ранку Кліфф знову повернувся в цю зону, він застав чергу з робітників, які також не могли пройти через детектор, не відключивши його. Тепер замість перевірки прилада Робінсон узяв у одного з колег у черзі черевик і відніс взуття до лабораторії для аналізу. Від отриманих результатів по шкірі Робінсона пробігли мурашки. *«Я побачив видовище, яке не забуду ніколи, — згадував хімік. — Взуття було надзвичайно забруднене. Я міг спостерігати, як різко зростає спектр»*.

Перша думка працівника станції: хтось підірвав атомну бомбу. Взуття фонтанувало радіоактивними елементами, які у звичному порядку виявити на станції неможливо. Робінсон доповів про результати

вимірювань головному інженерові, після чого вони були передані до Шведського комітету з радіаційної безпеки у Стокгольмі. Спершу керівники у столиці подумали, що проблема пов'язана безпосередньо з атомною електростанцією, і персонал Форсмарку було оперативно евакуйовано. Розпочалася перевірка АЕС Форсмарк, унаслідок якої, втім, нічого не виявили, а вже через кілька годин стало очевидно — аж ніяк не станція спричинила підвищення рівня радіоактивного забруднення. Припущення відносно вибуху атомної бомби також відкинули — радіоактивні елементи не відповідали характеристикам бомби. І враховуючи високі рівні радіоактивності на інших атомних станціях, висновок був лише один — радіоактивні матеріали заносяться з-за кордону.

Розрахунки і напрямок вітрів вказували на південний схід від однієї з двох ядерних наддержав. Невже там сталося щось жахливе? Радянський Союз мовчав. Шведський комітет із радіаційної безпеки зв'язався з Кремлем, але там заперечували факт наявності будь-чого, що могло б призвести до радіоактивного забруднення. Утім, служби безпеки у Скандинавських країнах продовжували реєструвати надзвичайно високі рівні радіації: так, у Швеції рівень гамма-випромінювання на 30—40 % перевищував норму; у Норвегії він подвоївся; у Фінляндії ж рівень шестикратно перевищував нормальні показники.

Радіоактивні гази ксенон і криптон — субпродукти ядерного розпаду урану — розносилися територією Скандинавії, тобто регіону, який охоплює не тільки Фінляндію, Швецію і Норвегію, а й Данію. Аналізи вказували на те, що джерело радіоактивного забруднення, де б воно не було, продовжує виділяти небезпечні матеріали. Шведи неодноразово виходили на зв'язок із трьома радянськими установами, однак останні продовжували заперечувати факт будь-якої аварії чи вибуху. Тодішній міністр доквілля Швеції Біргітта Даль наголосила: країна, відповідальна за розповсюдження радіоактивних матеріалів, порушує міжнародні домовленості, якщо вона приховує життєво важливу інформацію від світової спільноти.

Країна, відповідальна за розповсюдження радіоактивних матеріалів, порушує міжнародні домовленості, якщо вона приховує життєво важливу інформацію від світової спільноти.

міністром закордонних справ Швеції, який тоді працював генеральним директором Міжнародного агентства з атомної енергії зі штаб-квартирою у Відні. МАГАТЕ також перебувало у невіданні.

Чого чекати? Не зрозуміло. Незважаючи на підвищення рівнів радіації, прямої загрози життю людини і навколишньому середовищу вони ще не створювали. Та якщо забруднення продовжиться або навіть зросте? І що все-таки сталося там, за «залізною завісою» на кордоні СРСР? Чи можна вважати терактом або випробуванням нової зброї? Чи, може, мова про ядерну аварію безпрецедентних масштабів? Та що б там не трапилося, воно буде стосуватися всього світу. Світова громадськість була вже втягнута. І лише Москва мовчала¹.

РОЗДІЛ 1

ГІРКИЙ ПОЛИН

Глава 1

ПАРТІЙНИЙ З'ЇЗД

Настав важливий день — багато хто у Москві та в СРСР загалом вважав, що цей день стане символом розквіту нової ери. Прохолодним зимовим ранком 25 лютого 1986 року, — а вночі температура знизилася до мінус 20 градусів за Цельсієм, — близько 5 000 тепло одягнених чоловіків і жінок, включаючи високопосадовців та вищих чинів ЦК КПРС, військових офіцерів, учених, директорів найбільших державних підприємств, а також представників робітничого класу і колгоспників (так званих «трудолюбивих мас»), почали збиратися в серці Москви, на Красній площі, прикрашеній величезним портретом Володимира Ілліча Леніна. Ці люди були делегатами з'їзду Комуністичної партії СРСР — XXVII від моменту заснування партії жменькою ідеалістичних соціал-демократів наприкінці XIX століття. Їхнє завдання полягало у визначенні нового курсу держави на наступні п'ять років¹.

Дійшовши до Кремля, люди направились у бік Кремлівського палацу з'їздів, сучасної будівлі зі скла і бетону, прикрашеної білими мармуровими колонами. Палац було споруджено 1961 року на місці будівель, які належали царю Борисові Годунову. Тодішній перший секретар ЦК КПРС Микита Хрущов прагнув перевершити Будинок народних зібрань, відкритий Мао Цзедунгом у Пекіні 1959 року. Китайський палац міг вміщувати до 10 000 чоловік, унаслідок чого заздрисний радянський уряд збільшив кількість місць із 4 000 до 6 000 чоловік, «сховавши» майже половину будівлі під землею, — і саме там розміщувалась більша частина сидінь. Лише місця на балконах були вище від рівня земної поверхні. Коли справа стосувалася партійних з'їздів, який проходив кожні п'ять років, радянське керівництво встановлювало обмеження — до 5 000 чоловік. Водночас не важливо, наскільки великим був членський склад Комуністичної партії (хоча він розширювався швидкими темпами) — переповнити залу означало б пожертвувати комфортом присутніх у будівлі. За винятком стадіонів, які могли вмістити більше, такої кількості місць в залі у Радянському Союзі не було².

Хрущов відкрив новозбудований Кремлівський палац з'їздів у жовтні 1961 року, якраз напередодні XXII з'їзду КПРС. З'їзд постановив,

Темпи розвитку економіки падали пропорційно до росту населення. Імовірність повного краху набувала дедалі чіткіших контурів. Ріст національного доходу, який, за підрахунками радянських економістів, у 1950-х роках становив 10 %, скоротився до 4 % у 1985 році.

по-перше, перевезти тіло Йосипа Сталіна з мавзолею, в якому воно зберігалось поряд із тілом Леніна, і, по-друге, запропонував нову програму розбудови радянського суспільства, нові основи якого мали бути закладені до початку 1980-х. І тепер, 1986 року, делегати XXVII з'їзду Комуністичної партії СРСР мали підбити невтішні, м'яко кажучи, підсумки зробленої

роботи. Темпи розвитку економіки падали пропорційно до росту населення. Імовірність повного краху набувала дедалі чіткіших контурів. Ріст національного доходу, який, за підрахунками радянських економістів, у 1950-х роках становив 10 %, скоротився до 4 % у 1985 році. При цьому ЦРУ Сполучених Штатів наводило ще більш невтішні оцінки — темпи росту скоротилися до 2—3 %, з падінням через певний час до приблизно 1 %³.

У світлі розмитої ідеології комунізму, стагнації економіки, економічних реформ на основі ринкових механізмів у КНР, випереджаючих темпів розвитку економіки та армії США, очолюваних непохитним оптимістом Рональдом Рейганом, рядянське керівництво збилося зі свого шляху. Населення, ще глибше розчароване комуністичним експериментом, просто зневірилось. І саме на цьому етапі кризи комуністичної ідеології з'явився новий месія — в обличчі молодого, енергійного і харизматичного Михайла Горбачова.

Для 54-річного Горбачова прийдешній з'їзд мав стати дебютним на посаді Генерального секретаря КПРС, і він прекрасно усвідомлював — на нього були направлені погляди партійних лідерів, радянських жителів і цілого світу загалом. Останні три роки стали відомі як період кремлівських похоронів: Леонід Брежнєв, який очолював СРСР із 1964 року, помер виснаженим хворобами чоловіком у листопаді 1982-го; колишній голова КДБ Юрій Андропов, згодом обійнявши посаду Генерального секретаря, половину своєї каденції провів на лікарняному ліжку і помер у лютому 1984 року; його ж хворий наступник Костянтин Черненко помер у березні 1984-го. Склалося враження, що радянські лідери вирішили відправити на той світ і державу теж. Та, окрім економічних проблем, керівництво продовжувало посилати молодих хлопців на Афганську війну, в якій СРСР зав'язла ще з 1979 року, і вело підготовку до ядерного протистояння із Заходом. Розвідці КДБ було віддано наказ кинути всі сили на моніторинг неминучої ядерної атаки.

Наразі ж і партія, і суспільство плекали надії на те, що сповнений ідей Горбачов зможе зламати смертельну — буквально і фігурально — тенденцію. Свої надії на зближення плекав і Захід. У Сполучених Штатах Америки Рональд Рейган, стомлений смертями радянських лідерів, шукав того, з ким можна було б вести справи. І його близький союзник, прем'єр-міністр Великобританії Маргарет Тетчер розповіла — Горбачов був саме такою людиною. Перша зустріч Рейгана з Горбачовим у Женеві у грудні 1985 року хоч і пройшла не без напруженості, та все ж заклала основу для більш продуктивного діалогу в майбутньому, який вівся би не лише шляхом особистих зустрічей і дипломатичних каналів, але також шляхом публічних заяв. І вже в січні 1986 року

У січні 1986 року Горбачов здивував Рейгана, представивши радянську програму ядерного роззброєння.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
ПРОЛОГ	12
РОЗДІЛ 1. ГІРКИЙ ПОЛИН	15
Глава 1. Партийний з'їзд	15
Глава 2. Чорнобиль	32
Глава 3. Атомна електростанція	48
РОЗДІЛ 2. ПЕКЛО	69
Глава 4. Вечір п'ятниці	69
Глава 5. Вибух	85
Глава 6. Вогонь	98
Глава 7. Неприйняття	112
РОЗДІЛ 3. НА ВУЛКАНІ	131
Глава 8. Урядова комісія	131
Глава 9. Вихід	147
Глава 10. Приборкання реактора	165
РОЗДІЛ 4. НЕВИДИМИЙ ВОРОГ	179
Глава 11. Смертельна тиша	179
Глава 12. Заборонена зона	196
Глава 13. Китайський синдром	211
Глава 14. Розраховуючи життя	224

РОЗДІЛ 5. РОЗПЛАТА	237
Глава 15. Словесна війна	237
Глава 16. Саркофаг	253
Глава 17. Злочин і кара	271
РОЗДІЛ 6. НОВИЙ ДЕНЬ	287
Глава 18. Побудження	287
Глава 19. Ядерний спротив	304
Глава 20. Мирний атом	320
Глава 21. Глобальне укриття	334
ЕПІЛОГ	348
Подяки	353
Примітки	356